

פרשת ויחי – יעקב ומצרים

בית המדרש הוירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי

שליד ישיבת הר עציון

נכתב על ידי: הרב עזרא ביק

א. קבורה

אחד מתתי-הנושאים הבולטים של הפרשה הוא הניגוד והמתח בין ארץ מצרים לארץ כנען. ניתן לראות זאת בבירור מהנושא המקשר בין תחילת הפרשה לסופה – בקשתו של יעקב להיקבר בכנען ולא במצרים. לא זו בלבד שיעקב מפנה בקשה זו ליוסף, אלא הוא מבקש ממנו גם להישבע שכך יעשה; מאוחר יותר, על ערש דווי, הוא מטיל על שאר ילדיו את האחריות להביא אותו אל ארץ כנען. לאחר מכן מתארת התורה באריכות את המסע לכנען וקבורתו של יעקב במערת המכפלה.

ניתן היה לשער כי הסיבה העיקרית להתעקשותו של יעקב הוא רצונו להיקבר במערת המכפלה לצד אבותיו. רצון זה אכן מודגש בדבריו אל בניו המכונסים סביבו, לאחר נתינת הברכות:

וַיֵּצֵא אוֹתָם וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם אֲנִי נֹאֶסֶף אֶל עַמִּי קַבְרוּ אֹתִי אֶל אֲבֹתַי אֶל הַמַּעְרָה אֲשֶׁר בְּשֵׂדֶה עֶפְרוֹן הַחֲתָי. בַּמַּעְרָה אֲשֶׁר בְּשֵׂדֶה הַמַּכְפֵּלָה אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מִצְרָיִם בְּאֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר קָנָה אַבְרָהָם אֶת הַשֵּׂדֶה מֵאֵת עֶפְרוֹן הַחֲתָי לְאַחֲזֵת קֶבֶר. שָׁמָּה קַבְרוּ אֶת אַבְרָהָם וְאֶת שָׂרָה אֲשֶׁתוֹ שָׁמָּה קַבְרוּ אֶת יִצְחָק וְאֶת רַבֵּקָה אֲשֶׁתוֹ וְשָׁמָּה קַבְרֹתַי אֶת לָאָה. (מ"ט, כ"ט-ל"א)

לא זו בלבד שיעקב מציין בפירוש שמטרתו היא מערת המכפלה, הוא גם מסביר לבניו מדוע המקום כה חשוב – זהו מקום הקבורה של אבותיו ואמותיו. אולם, כשיעקב נותן ליוסף את אותן ההוראות בתחילת הפרשה, לפני הברכות, הוא מביע במפורש שיקול אחר שנראה כשיקול העיקרי.

וַיִּקְרָא לְבָנָיו לְיוֹסֵף וַיֹּאמֶר לוֹ אִם נָא מְצֹאתִי חַן בְּעֵינֶיךָ שִׂים נָא יָדְךָ תַּחַת יְרֵכִי וְעֲשֵׂתָ עִמָּדִי חֶסֶד וְאָמַת אֶל נָא תִקְבְּרֵנִי בְּמִצְרָיִם. וְשִׁכַּבְתִּי עִם אֲבֹתַי וְנִשְׁאַתְנִי מִמִּצְרָיִם וּקְבַרְתֵּנִי בְּקַבְרֹתָם... (מ"ז, כ"ט-ל')

כאן האזכור של הקבורה במקום קבורת שאר האבות – מערת המכפלה הוא בדרך אגב, ואפילו ללא ציון שם המקום. העוצמה והדחיפות, המתבטאים בטון המפציר והדרישה לשבועה, מכוונים לשלילת האפשרות של קבורה במצרים. יתרה מזאת, לאזכור הלא-מפורש של מערת המכפלה קודמת הבקשה המפורשת "ונשאתני ממצרים", וההוראה "וקברתני בקברתם" היא רק המשך לכך.

חז"ל שמו לב לדגש על שלילת הקבורה במצרים, והסבירו אותו באופנים שונים. רש"י מביא שלוש סיבות בגללן לא רצה יעקב להיקבר במצרים:

1. "סופה להיות עפרה כנים (בזמן מכות מצרים)

2. ושאין מתי חוצה לארץ חיים אלא בצער גלגול מחילות

3. ושלא יעשוני מצרים עבודה זרה"

הסיבה השנייה נראית פחות רלוונטית מהראשונה והשלישית, וזאת משתי סיבות. האחת, זוהי סיבה להתנגד לקבורה בכל מקום מחוץ לארץ ישראל, לאו דווקא מצרים. השנייה, סיבה זו אינה שוללת את הפתרון שבחר יוסף בסופו של דבר עבור עצמו – קבורה זמנית במצרים והעלאה לארץ ישראל בזמן יציאת מצרים. למעשה, במדרש בראשית רבה לא מופיעה סיבה זו כהסבר לבקשת יעקב מיוסף שלא לקבור אותו במצרים (שתי הסיבות האחרות מופיעות שם), אלא כתשובה לשאלה "למה האבות מחבבין קבורת אבי?" (בראשית רבה צ"ו, ה')

ב. בני יוסף

הרגישות המיוחדת של יעקב למצרים מופיעה בהקשר נוסף. כפי שאנו יודעים, יעקב אומר ליוסף כי שני בניו, אפרים ומנשה, ייהנו מאותו מעמד כמו בניו של יעקב; כלומר, הם יהיו שבטים עצמאיים. אם, כפי שמשמע מפסוק ו' בפרק מ"ח, ליוסף היו ילדים נוספים, מדוע רק שני אלו יקבלו מעמד מיוחד?

תשובה אפשרית אחת היא שבזמן שיעקב מדבר עם יוסף, הילדים הנוספים עדיין לא נולדו. מלשון העבר בפסוק, "וימולדתך אשר הולדתך אחריהם לך יהיו" (מ"ח, ו'), נראה שזה אינו המצב. אך רש"י מפרש פסוק זה כהיפותטי – "אם תוליד עוד לא יהיו במנין בני אלא בתוך שבטי אפרים ומנשה יהיו נכללים". הספורנו מרחיק לכת אף יותר,

וטוען כי הפסוק מתייחס לנכדיו של יוסף. הוא מניח, כפי הנראה, שליוסף לא היו ילדים נוספים, כיוון שהם אינם מוזכרים בשום מקום.

הסבר נוסף לבחירה בשניים בלבד מבין ילדיו של יוסף ניתן למצוא בנבואה שמצטט יעקב כהקדמה להכרזתו על מנשה ואפריים כבניו.

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל יוֹסֵף אֶל-שְׁדֵי נְרָאָה אֲלֵי פְלוּזֵי בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיְבָרֶךְ אֹתִי. וַיֹּאמֶר אֲלֵי הַנְּי מִפְּרֶךְ וְהַרְבִּיתֶךָ וַנִּתְתִּיךָ לְקַהֲל עַמִּים. (מ"ח, ג'–ד')

רש"י: "בשרני שעתידים לצאת ממני עוד קהל ועמים... קהל גוים הרי שנים לבד (מ)בנימין"

ההסבר הראשון נוגד את פשט הפסוק, לפיו נראה כי ליוסף כבר היו עוד ילדים מלבד אפרים ומנשה בעת התרחשות הסיפור. ההסבר השני אינו עונה על השאלה מדוע הגביל הקב"ה את הבחירה בילדיו של יוסף לשניים? התשובה המקובלת לשאלה זו היא שהבחירה באפרים ומנשה מסמלת את הבכורה של יוסף – הבכור יורש כפליים. בכך שהוא מכריז על אפרים ומנשה כשבטים, מעניק יעקב ליוסף, למעשה, חלק כפול משאר אחיו.

זהו מוטיב שחוזר על עצמו רבות במאמרי חז"ל, ונתמך במספר התייחסויות ליוסף כ"בכור" בתנ"ך. אף על פי כן, יש יש לשים לב לניסוח בפסוק:

וַעֲתָה שְׁנֵי בָנֶיךָ הַנוֹלָדִים לְךָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם עַד בְּאֵי אֶלְיָךָ מִצְרַיִם לִי הֵם אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה כְּרְאוּבֵן וְשִׁמְעוֹן יִהְיוּ לִי. (מ"ח, ה')

האם הביטוי "הנוולדים" לך בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם עַד בְּאֵי אֶלְיָךָ מִצְרַיִם" הוא רק צורת דיבור, ללא משמעות מיוחדת? מתשובתו של יוסף לשאלה הבאה של אביו נראה שאין זה כך. יעקב שואל את יוסף מי הם הילדים שהביא. יוסף עונה, "בְּנֵי הֵם אֲשֶׁר נָתַן לִי אֱ-לֹהִים בְּזֶה" (מ"ח, ט'). משמעות המילה "בזה" אינה ברורה. רש"י מצטט את המדרש המסביר כי יוסף הראה לאביו שטר כתובה – כלומר הוכיח לאביו כי הם צאצאים כשרים של נישואין כדת. עם זאת, הפשט של המילה "בזה", כפי שנראה גם מתרגום אונקלוס, הוא "כאן". יוסף עונה על התנאי שהציב אביו – אלו הילדים שנולדו במצרים, כפי שהגדרת בהצהרה הקודמת שלך. אלו הם שני הבנים, אפרים ומנשה, שיקבלו את הברכות כאילו הם בניו של יעקב, כיוון שאלו הם הילדים "הנוולדים בארץ מצרים".

כלומר, ההשוואה של אפרים ומנשה עם ראובן ושמעון היא השוואה של הילדים שנולדו במצרים (לפני בוא יעקב) עם הילדים שנולדו בארם. שוב אנו רואים רגישות מיוחדת למצרים ואת השפעתה על בית יעקב, אך טרם הסברנו מהו בדיוק הקשר בין לידתם במצרים של שני ילדיו של יוסף במצרים לבין מעמדם כשבטים.

ג. גורן האטד

הרשו לי להציג דוגמה נוספת ואחרונה למתח המצרי-כנעני, הפעם לא רק גיאוגרפי אלא אישי-פוליטי.

בדרך כלל אחרי מותו של מישהו, נערכת לווייה. הוראותיו של יעקב היו לקבור אותו במערת המכפלה. מה שקורה בפועל הוא כדלהלן:

1. הרופאים חונטים את יעקב במצוות יוסף (נ', ב').
2. מצרים מבכים את יעקב במשך שבועים יום, כולל ארבעים ימי החניטה, "כִּי כֹן יִמְלָאוּ יְמֵי הַחֲנִיטִים" (ג').
3. "וַיַּעֲבְרוּ יְמֵי בְּכִיתוֹ", ויוסף מבקש רשות מפרעה לקחת את יעקב לכנען (ד').
4. יוסף עולה לקבור את אביו בכנען, מלווה בזקני ארץ מצרים (ז') ובית אביו (פסוק ח').
5. במקום המכונה גורן האטד, שנמצא "בעבר הירדן", יוסף עורך טקס אבל לאביו שמושך את תשומת ליבם של הכנענים, המכנים בעקבות זאת את המקום "אבל מצרים" (י-י"א).
6. יעקב מובא למערת המכפלה בידי בניו, "כִּפְאֲשֶׁר צָנָם" (י"ב-י"ג)

נראה כי מתוארים כאן שני פולחני אבל מקבילים, הנערכים אחד בידי מצרים והשני בידי בית יעקב. תחילה, גופו של יעקב נחנט כמנהג המצרים, לפי הפולחן המצרי. חניטה במצרים לא נועדה רק לשימור, באופן מעשי, אלא היוותה בעיקר פולחן דתי שמטרתו להבטיח את קיומו של הנפטר בעולם התחתון. זה רמוז בביטוי בעל הצליל הפולחני "כִּי כֹן יִמְלָאוּ יְמֵי הַחֲנִיטִים" (ג'). ארבעים הימים הם מדרישות הטקס. הגופה מובלת אז לכנען בידי יוסף, המלווה בעבדי פרעה וזקני ביתו (ורק באופן משני משפחתו). לבסוף, טקס גדול נערך, והתושבים המקומיים מזהים אותו כאבל של מצרים.

בנקודה זו מציינת התורה "וַיַּעֲשׂוּ בָנָיו לוֹ כֹּן כִּפְאֲשֶׁר צָנָם" (י"ב). הניסוח אופייני להקדמה, שמקדימה את תיאור המעשים עצמם. ואכן, הפסוק הבא מציין "וַיִּשְׂאוּ אֹתוֹ בָּנָיו אֶרְצָה כְּנָעַן וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ בְּמַעְרַת שְׁדֵי הַמְּכַפְלָה...". כלומר, התורה מבחינה באופן ברור בין מה שקרה מאז מותו של יעקב ועד לנקודה זו, ואינו כלול ב"כִּפְאֲשֶׁר צָנָם",

ובין מה שקורה לאחר מכן. בני יעקב לא היו מעורבים בחניטה, בשבעים ימי האבל, או באבל בגורן האטד. טקס שונה מתחיל בנקודה זו, טקס שמתנהל לפי הוראותיו של יעקב. במילים אחרות, הטקס היהודי מתחיל כאשר נגמר הטקס המצרי.

יש כאן נימה חבויה של קונפליקט. המצרים נראים כמי שמנכסים לעצמם את יעקב. זה ברור מהדרך שבה נאלץ יוסף לבקש רשות מפרעה לקבור את אביו בארץ כנען. יש כאן הנחה נסתרת שיעקב אמור להיקבר במצרים. פרעה מסכים, אך רק בגלל השבועה: "וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה עֲלֵה וְקַבֵּר אֶת אֲבִיךָ פֶּאֶשֶׁר הִשְׁבִּיעֵךָ" (נ"ו, ורש"י במקום). וגם כך, על אף שהקבורה עצמה לא תהיה במצרים, פרעה שולח את החצר המצרית למסע הלוויה, ואי אפשר שלא לתאר את המתרחש כלוויה ממלכתית. הצופים במחזה אומרים "אֲבֵל כְּבֹד זֶה לְמִצְרַיִם" (י"א). המקום שבו התרחשה האשכבה המצרית מקבל שם שמנציח לעד את האבל הלאומי המצרי. המצרים למעשה מאמצים את יעקב והופכים אותו לגיבור לאומי של מצרים.

בני יעקב מחכים בסבלנות – או שמא יש לומר, בחוסר אונים – לסיום הטקסים המצריים. מסיבות שאינן ברורות, הפמליה המצרית אינה חוצה את נהר הירדן. ברגע שיעקב חוצה את הירדן ונכנס לכנען, האופי המצרי של מסע הלוויה נעלם. כעת הוראותיו של יעקב הן בחשיבות העליונה, ובניו פועלים בדיוק כאשר הוא ציווה, וקוברים אותו בקבר אבותיו – כלומר, מחזירים אותו לחיק המורשת היהודית ומצילים אותו, כביכול, מחיבוך הדוב המצרי.

ראוי לציין כי יוסף מסביר לפרעה כי הוא מחויב בשבועה לקבור את יעקב בקבר שיעקב כרה לעצמו בארץ כנען (פסוק ה'), אך אינו מזכיר כלל את העובדה שזהו קבר אבותיו של יעקב. כשיעקב נקבר שם, הפסוק מדגיש (פעם נוספת) שהמקום נקנה בידי אברהם כדי לשמש כאחוזת קבר – לא רק קברו של יעקב, אלא בית הקברות המשפחתי-לאומי. אברהם קנה את חלקת השדה מאת עפרון החתי, כלומר במידה מסוימת, הייתה זו כבר אדמת הלאום היהודי. המקום כבר הפך, כפי שהדגיש יעקב בעת שציווה את בניו, לטריטוריה לאומית-היסטורית, כיוון שנקנה בכסף וכיוון שדורות של משפחת אברהם כבר נקברו שם.

ד. יעקב ומצרים

יעקב חושש כי לאחר מותו, מצרים תנסה להשתלט על זהותו. מצרים מסמלת עבור ישראל את כוח ההטמעה, האימפריה שתבלע את היהודים. בעת יציאת מצרים, משה אומר לעברים "וְאֶתְכֶם לָקַח ה' וַיּוֹצֵא אֶתְכֶם מִפּוֹר הַבְּרָזָל מִמִּצְרַיִם" (דברים ד', כ'). חז"ל מבטאים חשש זה של יעקב כאשר הם טוענים שישראל נגאלו בזכות שלא שינו את שמם, לבושם ולשונם. מצרים היא כור היתוך. ראינו כמה קל היה ליוסף לשוות לעצמו זהות מצרית. יעקב חושש שאותו הדבר יקרה לו עצמו, לאחר מותו. לאורך כל הפרשה אנו עדים למאבקו של יעקב בחיבוך המצרי.

העובדה כי לאורך המאבק על קבורתו של יעקב, יוסף הוא זה המנצח על פעולות המצרים, ראוי לציין. הוא זה המורה על החניטה, ובתיאור המסע לכנען אנו מוצאים כי "וַיַּעַל יוֹסֵף... וַיַּעַל אֹתוֹ... וַיַּעַל עִמּוֹ..." (נ', ז-ט). בתיאור האבל בגורן האטד נאמר "וַיַּעַשׂ לְאָבִיו אֲבֵל שְׁבַעַת יָמִים" (י'), כשהכוונה היא בבירור ליוסף. אך כאשר הם מגיעים לארץ כנען, הפסוק אומר רק כי "בניו" נושאים אותו, ויוסף כלל אינו מוזכר.

אין זה משום שיוסף נמצא בצד של המצרים. להיפך, יעקב הפקיד בידי יוסף את משימת חילוץ מידי המצרים. אין זה אך ורק משום שליוסף יש את הכוח, כמשנה למלך, אלא גם משום שיוסף הפך להיות, באופן חלקי, מצרי – על אף ששמר על זהותו ונשאר יוסף הצדיק. מכאן נובע ההבדל בין ציוויו של יעקב ליוסף לבין הציוויו המקביל לשאר בניו. ליוסף הוא מצווה "אל נא תקברני במצרים!" יוסף אחראי על תמרון המצרים כך שיעקב לא יהיה קשור פיסית לאדמת מצרים ובכך מאומץ בידי המצרים. לכלל בניו הוא מצווה – קברו אותי בקבר אבותי, בשדה שקנה אברהם. יוסף אחראי על ההגנה כנגד מצרים, והבנים כולם, בית יעקב, אחראים על מילוי הייעוד הלאומי.

זהו גם הרקע לאימוצם של אפרים ומנשה. הבנים שנולדו ליוסף לפני בוא יעקב נולדו לתוך התרבות המצרית. כשיעקב היה בכנען עם כל בני ביתו, יוסף היה מנותק מהם. הוא היה נשוי לבתו של כהן מצרי, היה לו שם מצרי (מ"א, מ"ד), הוא היה לבוש כמצרי (מ"א, מ"ב), ומסתבר שהוא גם דיבר בשפה המצרית. למעשה, הוא אמר זאת בבירור כשהוא קרא בשם למנשה, שפירוש שמו הוא "כִּי נִשְׁנִי אֶלְהִים אֶת כָּל עַמְלִי וְאֶת כָּל בֵּית אָבִי" – נשני – מלשון שכחה. ללא קשר ישיר ליעקב, גורלם של ילדים אלו יהיה בדיוק מה שיעקב חושש שיקרה לו עצמו. וכך, יעקב לוקח אותם והופך אותם לבניו שלו, כמו ראובן ושמעון כדי להציל אותם מציפורני מצרים. זוהי הסיבה לכך שהברכה שהוא מברך אותם שונה כל כך מההבטחות הרגילות של עושר וניצחון שאנו מוצאים בספר בראשית. "וַיִּקְרָא בָהֶם שְׁמֵי וְשֵׁם אֲבֹתָי אֲבָרְהָם וַיִּצְחָק וַיִּדְגֹּן לָרֶב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ". יעקב מברך אותם בשם יהודי, ובזהות יהודית. הצלחתו בכך כל כך גדולה, שהוא יכול להוסיף, כברכה שניה, שהם יהיו שמות יהודיים אב-טיפוסיים, ודורות של יהודים יברכו בברכה "שְׁמֶךָ אֶלְהִים כְּאֲפָרַיִם וְכַמְנַשֶּׁה".

כשיעקב קבור לבטח בארץ כנען, יכולים ילדיו ונכדיו, בית יעקב, להישאר במצרים, בציפייה לגאולה.